

УДК 340, 340.12 (477)(091)

Т.І. БОНДАРУК

Тетяна Іванівна Бондарук, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПРОФЕСОР ФЕДІР ІВАНОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ: НОТАТКИ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ (1833–1910)

Серед сонму визначних вчених-правознавців другої половини ХІХ ст. помітне місце посідає професор Новоросійського і Варшавського університетів, автор понад 60 монографічних праць з різноманітних проблем історії права, визначний організатор і адепт університетської і суспільної науки та освіти Федір Іванович Леонтович.

Народився майбутній учений 1833 р. у с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії, у сім'ї священика. Середню освіту здобув у Ніжинській гімназії та Ніжинському ліцеї князя І. Безбородька. Тут же він отримав початкову загальну юридичну підготовку. З 1856 по 1860 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. Із самого початку навчання під керівництвом О.В. Романовича-Славатинського та М.Д. Іванішева спеціалізувався в обраній галузі правознавства – історії права, яка згодом стала справою його життя. Вже перша праця молодого дослідника за конкурсною темою «История постановлений о крепостном состоянии в России до второй четверти XVIII в.» була нагороджена золотою медаллю університету. З його стін майбутній професор «виніс не тільки диплом «кандидата законознавства», а й солідну спеціальну наукову підготовку для самостійних історико-юридичних досліджень у галузі вітчизняного права»¹.

По закінченні університетського курсу Ф.І. Леонтович працював позаштатним учителем законознавства у 1-й Київській гімназії. Восени 1860 р. його було призначено в Київський університет св. Володимира викладачем кримінального права, а у квітні 1861 р. наказом міністра освіти переведено до Рішельєвського ліцею (м. Одеса) на посаду ад'юнкта кафедри державного права, руського права і огляду законів. У грудні 1863 р. після захисту в університеті св. Володимира дисертації «Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV–XVI вв.» pro venia legendi він дістає право читання тут лекцій з історії руського права зі званням приват-доцента, а вже у 1864 р. захищає дисертацію «Историческое исследование о правах литовско-русских евреев» (1864 р.) на ступінь магістра державного права.

1865 р. після перетворення Рішельєвського ліцею на університет Ф.І. Леонтович переїжджає, тепер уже надовго, до Одеси, та обіймає посаду доцента Новоросійського університету кафедри історії руського права. Відкриття університету в Одесі співпало з впровадженням нового ліберального університетського Статуту 1863 р., який надавав право автономії професорській корпорації. Вже 1869 р. він стає першим обраним ректором, протягом 1877–1881 рр. був деканом юридичного факультету, а у 1881–1884 рр. – проректором вузу. Особливу активність проявив Ф.І. Леонтович на ректорській посаді. Він опікується влаштуванням кабінетів та лабораторій, ремонтом приміщень, бібліотекою, активно долучається до становлення університетського самоврядування, проводить активну кадрову політику. Так, величезною була його особиста роль в появі в університеті всесвітньо відомих І. Мечникова, І. Сеченова, О. Ковалевського, В. Ягича, Б. Богішича, М. Дювернуа, П. Цитовича та ін.² Крім того, він був директором Одеського комерційного училища.

Професор Ф.І. Леонтович користувався заслуженою повагою колег і студентів, яких захоплював своєю любов'ю до предмета викладання та інтелігентним ставленням. Так, намагаючись підсумувати діяльність професора, один із студентів згадував у 1886 р., що «він був другом студентства. Другом не в тому сенсі, що все зроблене студентом він вважав добрим і справедливим, що дозволяло цьому студентові нічого не робити, але людиною, завжди готовою допомогти йому у праці, навчанні, невдачах, захистити де міг від ворогів, які часто ховали себе за машкарою дружби»³.

1892 р. Ф.І. Леонтович перейшов до Варшавського університету, де упродовж десяти років читав курс історії руського права. З 1897 р. виконував обов'язки голови редакційної комісії «Варшавских университетс-

ких известий». 1902 р. вийшов у відставку, але продовжував активну наукову роботу: був одним із засновників, а потім головою «Общества истории, философии и права при Варшавском университете», а з 1870 р. – членом Сербського наукового товариства у Белграді.

Помер Ф.І. Леонтович 21 грудня (3 січня) 1911 р. та був похований у Кисловодську.

Хоча усе життя вченого пов'язане з викладацькою діяльністю та науково-дослідницькою діяльністю – зокрема учень Ф.І. Леонтовича, видатний правознавець Ф.В. Тарановський характеризував його як представника «чистого типу кабінетного вченого, вічно заглибленого у вивчення джерел і незмінно зайнятого дослідженнями того чи іншого спеціального питання»⁴ – він як історик права, як викладач і керівник провідного вузу завжди знаходився у силовому полі політики і влади Російської імперії, що змушувало його, як і багатьох інших, часто балансувати на межі лояльності і опозиції, зберігати власну ідентичність.

Обставини університетської діяльності вченого дали змогу деяким із його сучасників, а услід за ними й подальшим дослідникам зраховувати його до консервативної, «правої», професури. Напевне, саме тому багатолітня діяльність Ф.І. Леонтовича на високих адміністративних посадах в Новоросійському університеті (зокрема ректорській) не користувалась належною увагою радянських дослідників. Він не був включений до «пантеону» уславлених професорів університету, оскільки передумовою для цього була «прогресивність» поглядів⁵.

Його кар'єра цілком може слугувати ілюстрацією становища інтелігенції на території України у складі Російської імперії, які фактично повсякчас відзначались напруженістю між інтелігенцією та владою, що була викликана, з одного боку, підозрою владних структур до місцевої інтелектуальної еліти, як до людей потенційно «неблагонадійних», а, з іншого, – підозрою інтелігенції до влади як до уособлення караючої сили⁶. Слід погодитися з висновком О.Є. Музичка, що суспільно-політична позиція Ф.І. Леонтовича та інших консервативних професорів не ставила їх в різку опозицію до влади, і разом з тим надавала можливість вести діяльність, спрямовану на вирішення важливих матеріальних та навчальних проблем, тривалий час залишатися на викладацькій посаді та утримувати стабільність університетів, які змогли відносно стабільно існувати в складних суспільно-політичних умовах Російської імперії, виховавши декілька поколінь інтелігенції, в тому числі й національної⁷.

Попри те, що у житті вченого можна чітко виокремити три етапи (київський, одеський, варшавський), його творчий шлях виглядає напрочуд цілісно, а його наукову спадщину лише умовно можна поділити на кілька тематичних груп – адже всі вони стосувалися одного глобального об'єкта – права – в його історичному розвитку.

Менше з тим, це цикли розвідок вченого з історії руського права загалом («О задружно-общинном характере политического быта древней России» (1874 р.), «К вопросу о происхождении семьи вообще и ее организация по древнему русскому праву» (1900 р.), «История русского права» (1902 р.), «Краткий очерк истории русского права. Вып. 1. Источники права земского периода» (1889 р.); з історії слов'янського права і законодавства «Государственное значение старого Дубровника» (1867 р.), «Источники истории славянских законодательств» (1866 р.), «Обычное право южных славян» (1873 р.), «Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств» (1867 р.), «Древнее хорвато-далматинское законодательство» (1868 р.); з первісного права та використання їхніх результатів для висвітлення прогалин розвитку руського права («Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа» (1882–1883 рр.), «Арийские основы общинного быта древних славян» (1897 р.), «Древний монголокалмыцкий или ойратский устав взысканий» (1879 р.), «Заметки о разработке обычного права» (1890 р.), «Старый земский обычай» (1890 р.); праці з історії права Великого князівства Литовського, до складу якого упродовж більш як двох століть входили українські землі, ґрунтовні дослідження якого дали підстави вважати Ф.І. Леонтовича разом з М.Ф. Владимирським-Будановим «фундатором нової західноруської школи в нашій історико-юридичній науці»⁸. Вироблена ученими школи концепція західноруського права згодом стала фундаментом для розробки українського права у стінах ВУАН⁹.

Ф.І. Леонтовича вирізняє від інших сучасних йому учених-правознавців постійне звернення до теоретико-методологічних проблем історико-правової науки – її предмета, об'єму, періодизації, цілей і завдань, значення і особливостей застосування порівняльного методу в історії права, місця в системі інших наук¹⁰. Учений постійно перебував у центрі сучасного йому наукового дискурсу, маючи власну позицію щодо нагальних історичних і правових питань.

Так, науковець був прихильником слов'янської ідеї, яка виводилася з етнокультурної специфіки слов'ян, їх мовної і культурної спільності та була однією з провідних у російському інтелектуальному, а згодом і політичному середовищі XIX ст., виступив «одним з ревних проповідників інтересу до слов'янознавства серед руських істориків-юристів»¹¹. Розвиток російської національної свідомості спонукав і наукову спільноту до пошуків ідентичності і «слов'янський світ» міг надати необхідні аргументи. Хоча не викликає сумнівів, що слов'янське питання належало і належить до традиційних геополітичних цінностей Росії та становить одну із підвалин її месіанської ролі у світі, не можна не визнавати його науковий інтерес зокрема в порівняльних дослідженнях, ґрунт для яких закладали праці П.Й. Шафарика, В. Мацеєвського, Й. Добровського, Я. Коллара, Л. Штура та ін. На тлі такого інтересу Ф.І. Леонтович власне і почав свою наукову діяльність, у якій основним був порівняльно-слов'янський напрям. Дослідження слов'янських законодавств за взаємною їхнього подібністю з давньоруським законодавством, зазначав учений, становить для нас значний науковий інтерес; крім загальнолюдського інтересу, історію слов'янського законодавства необхідно вивчати

заради пояснення юридичного порядку, сучасного Руській Правді і місцевим законам (до XV ст.)¹². Тільки цим шляхом, вважав Ф.І. Леонтович, можна заповнити прогалини давньоруського законодавства, над чим вчений активно працював. Так, у його докторській дисертації (1868 р.) містилося надзвичайно цінне на той час дослідження джерел кримінального і цивільного хорвато-далматинського права Х–ХІІІ століть. Результати цього дослідження заклали основу теорії вченого про задружно-общинний устрій давніх слов'ян і зокрема руських. У ній шляхом зіставлення даних Руської Правди і Полицького статуту вчений дійшов висновку, що термін «вервь» означає сімейну общину як особливу форму родинної і господарської організації, яка тривалий час зберігалася у південно-західних слов'ян у вигляді задруги. Цей висновок було підтримано М.М. Ковалевським і К.М. Бестужевим-Рюїніним.

Висунута дослідником теорія об'єктивно сприяла «руйнуванню апріорних побудов теорії родового побуту», проти якої виступав і М.Ф. Владимирський-Буданов¹³. Висновки подальших досліджень Ф.І. Леонтовича в цій галузі («Происхождение семьи вообще и ее организация по древнему русскому праву», «Крестьянский двор в Литовско-русском государстве»), основним серед яких є положення про дрібну замкненість, «зарубіжність» окремих земель Давньої Русі, дали підстави вченому виступити проти тези про існування «загальноруської національної свідомості»¹⁴, як основи національної єдності.

Свою позицію з національного питання Ф.І. Леонтович виклав у праці «Национальный вопрос в Древней России» (1895 р.). Вчений зазначав, що подібність мови, єдність релігії не можна «вважати необхідними і загальними основами і регуляторами національної свідомості»¹⁵. Національна ж цілісність, як політичний принцип, передбачає, на переконання вченого, наявність цілої низки солідарних, загальнонаціональних інтересів і спільного політичного центру, яких не було впродовж всієї земської епохи. Свідчення цього є політична роздробленість з постійною боротьбою між князями, коли домінуючими були місцеві, а не загальнонаціональні інтереси. Основним регулятором державно-національних зв'язків Ф.І. Леонтович вважав боротьбу за існування, боротьбу з загарбником. Так, «боротьба з татарами не тільки скріпила національну (московську) самосвідомість, але й заклала основи територіальної єдності»¹⁶. Хоча і за цих обставин збирання земель під «високу руку» московського князя вчений визначає як «примучування»¹⁷.

Значний інтерес викликають «східно-правові» студії Ф.І. Леонтовича як дослідника первісного права. Насамперед це видання «Древнего монголо-калмыцкого устава взысканий» з коментарями, матеріалів звичаєвого права Північного і Східного Кавказу («Адаты кавказских горцев») та цикл статей з теорії звичаєвого права («Заметки о разработке обычного права», «Старый земский обычай» та ін.).

Найдискусійнішою у цих дослідженнях була теза про монгольські впливи у давньоруському і московському праві. На думку вченого, «давні ойратські статuti монголів являють собою той двовіковий міст, який виріс над прірвою (тобто між старим руським «миром» і московською «державою»). Хоча культура підкореного руського населення була і вищою за монгольську, «тим не менше «данництво» мало вражати самостійність національного права переможених, вносити в нього чужі права завойовника». Таким зовнішнім запозиченням вчений вважав, зокрема, «кріпацтво, як явище, що не знаходить за своїми обсягами і суттю нічого подібного у середньовічній історії західноєвропейських народів»¹⁸, адміністративно-правовий інститут приказів, інститут тарханства або службово-родового місництва, ряд каральних інститутів.

Значний інтерес викликає «кавказький» цикл науковця. Попри певні критичні зауваги рецензентів, очевидно, що дослідження Ф.І. Леонтовича дають підстави вважати його «основоположником руху» з вивчення права кавказьких горців, а його праці разом з працями інших видатних українських правознавців О.Ф. Кістяківського і М.М. Ковалевського¹⁹ становлять золотий фонд українського кавказо-правознавства.

Як автор ґрунтовного дослідження про права євреїв у Великому князівстві Литовському, Ф.І. Леонтович, заклав фундамент і для історико-правового напрямку в гебраїстиці, що сьогодні активно розвивається як важлива складова українського історико-правового метанаративу²⁰.

Особливу увагу викликає бачення Ф.І. Леонтовичем розвитку процесу правоутворення – адже саме воно є визначальним для праворозуміння кожного правознавця. На переконання Ф.І. Леонтовича, першоджерелом права є природа людини: «не рабський початок, не право сильного створили «первісну» народну правду, а закон необхідності, продиктований самою природою людини»²¹. Вчений пропонує власне термінологічне оформлення процесу правоутворення. Так, пише дослідник, «звичай і норів» вказують на походження звичаєвого права як «інстинктивного почуття правди у кожному конкретному випадку»²². Щодо дії вже встановлених норм, то її відображають «переказ», «старовина», які вказують на основний момент правозберігання. Терміни «закон», «покон» і «урок» належать до спеціально-правових звичаїв, «устав» – до законодавчої діяльності князя, що цілком спирається на звичаєве право. «Ряд» – вперше запроваджує у правотворчій і правозберігаючій процес свідомий елемент – волю, угоду (акт вільної волі). Момент правозберігання забезпечувався особливим органом, що його створювали віщуни – «добрі люди», роль яких і за писаного закону була досить значною.

Як зазначалося, найпродуктивнішою для Ф.І. Леонтовича була галузь литовсько-русського права. Хронологічно відповідні праці вченого можна поділити на два періоди: 1863–1865 та 1893–1911 роки. Детальний і точний облік усього створеного ним в цій галузі вимагав би спеціальної монографії, оскільки ця історія була «значною мірою створена його працями»²³, а деякі висновки мали революційні наслідки²⁴.

Донині актуальними є дослідження вченого щодо джерел права Великого князівства Литовського («Русская Правда и Литовский статут (1864 р.), «Источники истории литовско-русского права» (1894 р.), «Акты литовской метрики» (1896 р.), правового статусу станів ВКЛ («Крестьяне Юго-Западной России по

литовському праву XV і XVI столетий» (1863 р.), «Панский двор в Литовско-русском государстве» (1895 р.), «Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве» (1907 р.), «Правоспособность литовско-русской шляхты» (1908 р.); державних і місцевих органів державної влади («Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства» (1895 р.), «Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии 1908, «веча, сейми и сеймики в Великом княжестве Литовском» (1910 р.) тощо. Наукове значення робіт, а їх загальний обсяг становить близько 60 д.а., досить різне. Одні з них лише окреслили шлях наукової розробки, інші й сьогодні залишаються єдиними дослідженнями з того чи іншого питання. Праці узагальнюючого характеру стали платформою для подальших студій. Але не підлягає сумніву, що кожна з них щонайменше є приводом для рефлексій сучасного літуаніста²⁵, а його творчий спадок – об'єктом щільної уваги дослідників-гуманітаристів²⁶.

Аналіз наукової спадщини Ф.І. Леонтовича свідчить, що його дослідження є результатом синтезу знань широкого спектру наук (історії, правознавства, етнології, соціології), а застосований інтегративний підхід актуальний і для сучасних гуманітарних досліджень. Характерною рисою методи Ф.І. Леонтовича є, відмічений ще сучасниками, потяг до закінчених конструкцій, побудованих на досконалому знанні документальних матеріалів. Конструктивізм дослідника, попри переважно справедливий закиди щодо недостатності фактів і документальних свідчень, що пояснюється насамперед станом джерельного масиву середньовіччя, має виразні ознаки того, що сьогодні має назву постмодерного дискурсу. Праці Ф.І. Леонтовича – це завжди авторські науково обґрунтовані теорії розвитку тих чи інших правових явищ і процесів, зумовлені глибокими знаннями про правове життя того чи іншого періоду, які і пояснюють їх, і стимулюють нові дослідження. Немає сумнівів, що, як і більше століття назад, сьогодні є справедливими слова професора Ф.В. Тарановського: ім'я професора Ф.І. Леонтовича незгідно закарбоване в історії історико-юридичної науки в перших рядах її представників²⁷.

¹ Тарановский Ф.В. Ф.И. Леонтович / Ф.В. Тарановский // Юрид. зап., издаваемые Демидовским юрид. лицеем. – 1911. – Вып. 1. – С. 139.

² Музичко О.Є. Ф.І. Леонтович – діяч університетської освіти на Півдні України / О.Є. Музичко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74645/45-Muzychko.pdf?...1 (дата звернення: 23.12.2018).

³ Там само.

⁴ Тарановский Ф.В. Вказана праця. – С. 142.

⁵ Музичко О.Є. Ф.І. Леонтович – представник консервативної професури України О.Є. Музичко : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21231-f-i-leontovich-predstavnik-konservativno%D1%97-profesuri-v-ukra%D1%97ni-drugo%D1%97-polovini-xix-st.html> (дата звернення: 28.12.2018).

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Яковкин И. М.Ф. Владимирский-Буданов / И. Яковкин // Журн. Мин. народ. прос. (ЖМНП). – 1916. – № 2. – С. 37.

⁹ Бондарук Т. Західноруське право: дослідники і дослідження. Київсько-історико-юридична школа / Т. Бондарук. – К., 2000.

¹⁰ Гетьман О.М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених XIX – початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.М. Гетьман. – Одеса, 2006. – С. 8.

¹¹ Тарановский Ф.В. Вказана праця. – С. 146.

¹² Леонтович Ф.И. Указатель источников и исследований по истории славянских законодательств / Ф.И. Леонтович // ЖМНП. – 1867. – Ч. 136. – С. 336.

¹³ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1915. – С. 67.

¹⁴ Там само. – С. 75.

¹⁵ Леонтович Ф.И. Национальный вопрос в древней России / Ф.И. Леонтович. – К., 1895. – С. 26.

¹⁶ Там само. – С. 59.

¹⁷ Там само. – С. 64.

¹⁸ Леонтович Ф.И. К истории русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий, или ойратский устав взысканий / Ф.И. Леонтович. – Одесса, 1879. – С. 248, 238.

¹⁹ Зуб (Руденко) Н.М. Етнографія Кавказу в науковому доробку О.Ф. Кістяківського / Н.М. Зуб (Руденко) // Східний світ. – 2016. – № 1. – С. 57–65 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/1/9.pdf> – С. 61 (дата звернення: 29.12.2018).

²⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://judaicacenter.kiev.ua/category/publishing/judaica/> (дата звернення: 21.12.2018).

²¹ Леонтович Ф.И. Старый земский обычай / Ф.И. Леонтович. – Одесса, 1889. – С. 22.

²² Леонтович Ф.И. Заметки о разработке обычного права / Ф.И. Леонтович // ЖМНП. – С. 150.

²³ Тарановский Ф.В. Вказана праця. – С. 148.

²⁴ Музичко О.Є. Забутий критик «Русской Руси» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/zabuti-y-kritik-russko-y-rusi> (дата звернення 16. 02.2019)

²⁵ Бондарук Т.І. Судова влада копи (за працями професора Ф.І. Леонтовича) / Т.І. Бондарук // Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність: матер. XXVI Міжн. історико-правової конференції (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.). – Одеса, 2012. – С. 222–226; Михайлюк Ю.М. Формування шляхетського стану у Великому князівстві Литовському в трактуванні Ф. Леонтовича / Ю.М. Михайлюк // «Young Scientist» № 3(30), march, 2016. – С. 325–329 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/3/75.pdf (дата звернення 24.12.2018)

²⁶ Музичко О.Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність / О.Є. Музичко. – Одеса, 2005. – 208 с.

²⁷ Тарановский Ф.В. Вказана праця. – С. 153.

Резюме

Бондарук Т.І. Професор Федір Іванович Леонтович: нотатки до інтелектуальної біографії (1833–1910).

У статті подається короткий бібліографічний огляд життєвого і творчого шляху визначного українського правознавця Федора Івановича Леонтовича. Аналізується його внесок в історико-правову науку, привертається увага до бачення ним ряду донині актуальних проблем державо-правотворчого процесу.

Ключові слова: історія права, університет, правова освіта, українське право, право Великого князівства Литовського.

Резюме

Бондарук Т.И. Профессор Федор Иванович Леонтович: заметки к интеллектуальной биографии (1833–1910).

В статье дается краткий библиографический обзор жизненного и творческого пути выдающегося украинского правоведа Федора Ивановича Леонтовича. Анализируется его вклад в историко-правовую науку, привлекается внимание к видению им ряда и сегодня актуальных проблем государственно-правотворческого процесса.

Ключевые слова: история права, университет, правовое образование, украинское право, право Великого княжества Литовского.

Summary

Bondaruk T. Professor Fyodor Ivanovich Leontovych: notes on the intellectual biography (1833–1910).

The article provides a brief bio-bibliographic review of the life and creative path of the distinguished Ukrainian lawyer Fyodor Ivanovich Leontovich. It analyzes its contribution to the historical and legal science, attracts attention to the vision of a number of up-to-date urgent problems of the state-law-making process.

Key words: law history, university, legal education, Ukrainian law, law of the Grand Duchy of Lithuania.